

In de schaduw van Arnhem

Ken Tout

BBNC uitgevers
Rotterdam, 2010

2

Dolle Dinsdag en Zwarte Vrijdag

Dolle Dinsdag, 5 september 1944, was de valse belofte van een vroegtijdig einde aan de oorlog. Zwarte Vrijdag, 13 oktober, maakte duidelijk dat het einde nog niet nabij was. Velen zagen hun hoop ruw uiteenspatten.

Dolle Dinsdag had iets weg van een bizar blijspel: Duitse soldaten die kinderwagens afpakten om hun uitrusting in te vervoeren, gewelddadige leden van de *Sicherheitsdienst* die hun helmen wegwierpen en uitgelachen werden door kleine kinderen, dronken militairen die ‘*Wir fahren gegen England*’ zongen terwijl ze op geroofde paardenkarren oostwaarts naar het vaderland trokken, radio’s die jarenlang verboden waren geweest en nu op elke straathoek de Engelse zender deden schallen.

Dolle Dinsdag kwam vijf jaar en vier dagen na de Duitse invasie van Polen, die werd gevolgd door de verovering van Nederland, België en Frankrijk, en uiteindelijk zou leiden tot de geallieerde invasie in Normandië op 6 juli 1944. Gedurende de maanden juni, juli en augustus reppen al die verboden radio’s over niets anders dan gevechten op en rond de stranden van Normandië. Totdat het Duitse verzet brak. De geallieerden stootten door en hadden al gauw heel Frankrijk in handen. En ineens was Brussel bevrijd en kon men in Antwerpen de gevechten horen. De Duitse legerleiding leek niet in staat de razendsnelle aftocht een halt toe te roepen. Generaals werden in pyjama gevangengenomen terwijl de geallieerde stoottroepen voortdenderden.

Pantserdivisies uit vijf landen vochten zij aan zij met pantser- en infanteriebrigades uit nog eens drie andere landen en met over-

weldigende steun uit de lucht. Plaatselijke verzetsgroepen zetten hun strijd bovengronds voort. De kwetsbare linie van Duitse elitetroepen kon onmogelijk deze figuurlijke dijkdoorbraak keren – zo leek het.

In Antwerpen, Woensdrecht, Bergen op Zoom, Breda en alle plaatsen daartussenin zag men de bezetter zijn biezen pakken, de meeste spullen achterlaten en panisch op de vlucht slaan voor de wraak van de onderdrukte bevolking.

Een vrouw uit Woensdrecht keek toe, eerst met verbazing, vervolgens met opluchting en uiteindelijk vol vreugde. Helaas juichte men te vroeg: 'We zagen de soldaten wegtrekken. Ze zagen eruit als zwervers. Ze zochten massaal de weg terug naar hun *Heimat*. Het spel was uit. Er was geen eten, geen drinken. De strenge leiding was ook weg. Al die fanatieke discipline verdween als sneeuw voor de zon. Het enige waaraan die soldaten dachten was eten en rust. Het gerucht ging dat Breda al in handen van de geallieerden was. Er heerste totale chaos. Morgen zijn de Tommies er!'¹

De bevolking had moed gevat en schold de terugtrekkende bezetters uit. De Nederlandse driekleur ging uit. Duitse soldaten, vervuld van angst, schaamte en ongeloof, losten hun laatste schoten op de vlaggen, de huizen en de joelende Nederlanders. Zolang er geen geallieerde tanks door de straat rolden was de situatie nog uiterst riskant.

Waar bleven die geallieerde tanks? In de verte weerklonk het artillerievuur, maar loeiende tankmotoren of knarsende rupsbanden waren niet te horen. Veel Britse soldaten dompelden zich onder in het warme welkom van een bevolking die voor het eerst in jaren in vrijheid kon ademen. De warmte was een afspiegeling van de jaren van onderdrukking, uitbuiting en hulpeloosheid die voorafgingen aan dat magische woord: bevrijding.

Majoor Bill Close was een typische commandant van een Brits tank-eskader van het 3de Royal Tank Regiment (3RTR). Hij had al heel wat tijd doorgebracht aan het front in Normandië, waar

450 meter winst als een grootse prestatie werd gezien. Hij had dan ook met volle teugen genoten van de opmars door Frankrijk, zo'n 450 kilometer in acht dagen, en was blij om Antwerpen binnen te rijden, de havenstad die alle bevoorradersproblemen van de geallieerden moest oplossen. Via de radio hoorde hij dat majoor John Dunlops eskader C naar het dok werd gedirigeerd. Zijn eigen groep moest naar het treinstation. Maar de missie bleek lastig, om heel andere redenen dan tijdens de gruwelijk verlopen operatie Goodwood in Normandië: 'De Belgische bevolking ging massaal de straat op en belette onze voortgang. Elke tank werd begroet door een juichende menigte die er bovenop klom. We werden bedolven onder de bloemen, flessen en kussen. Ik had een volledige compagnie van de 1ste Herefords bij me moeten hebben, maar hun commandant vertelde me dat hij maar dertig man bij zich had omdat de rest was verdwenen in de uitzinnige mensenmassa.'²

Een andere tankcommandant, Les 'Spud' Taylor, verbaasde zich over de 'kinderen, jongens en meisjes op fietsen die voor ons uit reden, terwijl de moffen vlakbij waren. Toen we bij het dorp kwamen werden we haast onder de voet gelopen door de bevolking. Maar toen de eerste mortiergranaten vielen was iedereen op slag weer verdwenen.'³

De ervaring van kanonnier-korporaal Bill Moseley is een typisch voorbeeld van de reactie van de bevolking: bij het binnenrijden van Gierle werden hij en zijn kompanen door de familie Geers in hun midden opgenomen. Ondanks het gebrek aan voedsel kregen de vijf mannen een omelet voorgeschoteld gemaakt van 25 eieren: 'We ruilden onze conserven voor vers voedsel. De kinderen hadden al snel onze hele voorraad chocolade en snoep in handen. De omelet werd geserveerd met gebakken tomaten en grote kommen sappige friet. Tegen de tijd dat we alles op hadden en klaar waren voor vertrek, was het 10 uur, maar nog wilden ze ons niet laten gaan. Het gezin, inclusief de kinderen, nam ons mee naar de plaatselijke kroeg, waar we tot diep in de nacht Belgisch bier hebben

gedronken, biljart speelden en getrakteerd werden op verhalen over het Belgisch verzet. De kroeg ging pas dicht om half 5 de volgende ochtend, toen al het bier op was!’⁴

In de dorpen en steden waar men de gevechten wel kon horen maar waar de bevrijdende tanks op zich lieten wachten, keek men naar de vluchtende bezetters en hun collaborateurs. Ook NSB’ers sloegen op de vlucht, tezamen met Wehrmachtsoldaten op verlos van het Oostfront, Duitse burgers, leden van de Gestapo en de bureaucraten, die nog intenser gehaat werden dan de mannen in uniform. Elke vorm van transport die het vluchten kon vergemakkelijken was welkom.

Hoewel massa’s Nederlanders en Belgen hardop riepen ‘Kijk die Duitsers eens rennen!’ waren sommigen voorzichtiger. Teresia Carpenter was geboren en getogen in Breda en zou later met een van haar bevrijders, een Britse tankcommandant, trouwen. Ze herinnert zich dat haar ouders op Dinsdag twijfelden om deel te nemen aan de feestelijkheden: ‘We kwamen uit onze kelder en zagen soldaten op straat. We kregen het advies om de vlag nog niet uit te hangen, omdat de Duitsers misschien terug zouden komen. Ons huis was zwaar beschadigd door mortiervuur, het dak was ingestort en delen van de muren weggeblazen. Maar we konden in een huis trekken op de hoek waar een stel collaborateurs had gewoond dat voor de geallieerden op de vlucht was geslagen.’⁵

De bevrijde bevolking had alle reden om blij te zijn. Het ging hier om meer dan een voorkeur voor Canadezen en Britten boven Duitsers. Er was een hele geschiedenis van haat aan voorafgegaan. Volgens een Nederlandse burgemeester die in de nadagen van de oorlog werd geboren, zijn er vier voornaamste redenen die de plotse uitbraak van uitzinnige vreugde verklaren.⁶ Ten eerste was er de steeds rigoureuzer vervolging van de joodse bevolking door de Duitsers. Aan het begin van bezetting werd joden gevraagd zich te melden bij de Joodse Raad voor ‘vrijwillige tewerkstelling’ in werkkampen in Duitsland. Toen duidelijk werd wat er werkelijk in die kampen gebeurde, doken veel joden onder. In 1943 begonnen de

razzia's en in de herfst van 1944 waren er naar schatting ruim 25.000 Nederlandse gezinnen die onderdak boden aan joden, met risico voor de levens van zowel de onderduikers als van henzelf. De meeste onderduikplekken waren in Limburg en Noord-Brabant, in het zuidelijke deel van het land waar de bevrijding op die Dolle Dinsdag dichtbij was.

Daarnaast wilden de Duitsers hun verzwakte legers aanvullen, waartoe ze alle mannen tussen de vijftien en de zestig jaar mobiliseerden. Het gevolg was een groot gebrek aan arbeidskrachten, terwijl er door de vernietigende bombardementen van de geallieerden steeds meer herstelwerkzaamheden nodig waren. Om dit tekort op te vullen werden Nederlandse en Belgische mannen in groten getale als vervangende arbeidskrachten naar Duitsland gestuurd. Zelfs mannen die in voorheen beschermde beroepen werkten, zoals artsen, boeren en bakkers, of in essentiële beroepen, zoals in de transport- en energiesector, werden nu opgeroepen om langs de rivieren schuttersputten en loopgraven te graven. Dit deden ze zij aan zij met Russische krijgsgevangenen en Duitse burgers die niet de leeftijd hadden om voor militaire dienst te worden opgeroepen. Zelfs invaliden moesten meehelpen.

Ten derde, met de opmars van de geallieerden en aangespoord door de Nederlandse regering in ballingschap in Londen, werd het verzet steeds actiever. Hierdoor nam ook het aantal Duitse represailles toe, waarvan ook familieleden van verzetsmensen en zelfs willekeurige burgers het slachtoffer werden.

Ten vierde, de Duitsers hadden arrestatiebevelen uitgevaardigd tegen alle voormalige soldaten van het Nederlands leger. Na de invasie in 1940 waren alle Nederlandse soldaten gedemobiliseerd en vrijgelaten, maar vier jaar later zag de bezetter hen als potentiële verzetsstrijders. Als reactie op dit bevel werden er in het hele land stakingen georganiseerd, die vervolgens met harde hand werden neergeslagen, wat op zijn beurt weer rellen veroorzaakte. Zo werden er in korte tijd 80 stakingsleiders geëxecuteerd, 95 burgers op straat gedood en 400 raakten zwaargewond.

Boven op dit alles kwamen nog eens de steeds schrijnender tekorten aan voedsel en basisbenodigdheden, veroorzaakt door de arrogantie en inheligheid van de nazi's. Kortom: er waren genoeg factoren die een vurig verlangen naar de bevrijding van het nazi-juk aanwakkerden. Het was alsof een voortdurende nachtmerrie eindelijk ten einde leek.

Volgens een andere visie op de gebeurtenissen: 'We hoorden eerst de gevechten, op 40, 30, 20 kilometer. Al die explosies die in 1940 de komst van de Duitsers inluidden, betekenden nu de aanstaande bevrijding. Telefoons deden het niet meer, zodat geruchten de ronde begonnen te doen. Maar het meest onomstotelijke bewijs was dat de bezetters op de vlucht sloegen. Op die Dolle Dinsdag werden de mensen wakker en troffen ze lege barakken aan, met het voedsel nog op tafel en de uniformen nog aan de kapstok. Elke Duitser die zich nog niet uit de voeten had gemaakt, kon een trap onder zijn kont krijgen van Nederlandse burgers die plotsklaps de moed hervonden. "Naar huis, rotmof. Ga mijn huis uit!" schreeuwden ze.'

En toen ging het mis. De opmars stakte. De tank was leeg. Al die kilometers en al die hoop hadden doen vergeten wat elke willekeurige pompbediende je kan vertellen: je kunt maar een bepaald aantal voertuigen een bepaalde afstand laten rijden voordat de benzine op raakt. En die benzine en de voorraden moesten nog steeds uit het verre Normandië komen. De geallieerden hadden Antwerpen dan wel onder controle, maar de generaals vergaten dat beide oevers van de Westerschelde nog in Duitse handen waren, waardoor geen enkel schip vanaf zee Antwerpen kon bereiken. De bevrijdingseuforie bleek een zeepbel die binnen 24 uur uiteenspatte.

De inwoners van Bergen op Zoom, die reikhalzend hadden uitgekeken naar de komst van de geallieerden, ontwaakten uit de droom toen ze Canadese krijgsgevangenen onder Duitse begeleiding door de stad zagen marcheren. Dit was het levende bewijs van de grimmigheid van de gevechten.⁷ Kleine maar strategisch opge-

stelde Duitse eenheden wisten de geallieerde voortgang te stoppen. Nederlandse dwangarbeiders moesten obstakels tegen tanks, infanterie en luchtlandingen opwerpen.

Toch gebeurde alles opnieuw, twaalf dagen later, op Dolle Zondag. Ondanks alle recente tegenslag bleef er een onoverwinnelijke armada van geallieerden vliegtuigen over Nederland scheren: transporttoestellen, gevechtsvliegtuigen, bommenwerpers. En uit die transporttoestellen kwamen duizenden parachutisten, van Son tot Arnhem, hun valschermen als bloemen om de naderende vrijheid en vrede te vieren.

Het telefoonnet functioneerde nog, van Arnhem via Nijmegen, Grave en Eindhoven tot de in spanning afwachende dorpen en steden zoals Breda, Antwerpen, Middelburg, Vlissingen, Bergen op Zoom, Tilburg, Vught. Zonen, ooms, grootmoeders, burens, politieagenten en zakenlieden belden naar huis met het laatste nieuws: een volledige luchtmobiele brigade was achter de linies van de toch al getroffen en geschrokken vijand geland. Deze keer kon iedereen dol worden zonder angst voor represailles.

Het spoorwegpersoneel ging in het hele land in staking. In Brabant werden openbare begrafenisplechtigheden georganiseerd voor neergeschoten geallieerde vliegeniers. Verzetsleiders verbraken de stilte. Bakkersknecht Will Lagarde keek naar het spektakel van drijvende, schommelende en landende parachutisten. Zijn woonplaats Oss werd bevrijd en zou dat blijven. Maar gedurende nog ruim een maand klonken er schotenwisselingen en vielen er mortiergranaten in de straten voordat de vrede definitief werd.⁸

Een Canadese historicus beschreef de situatie als volgt: 'Voor de inwoners van Bergen op Zoom en omgeving waren de maanden september en oktober 1944 een afwisseling van vreugde, wanhoop, tragedie, moed en uiteindelijk bevrijding. Maar die bevrijding bleef lang uit, want ook al ligt Bergen op Zoom op slechts 25 kilometer van Antwerpen, dat op 4 september in geallieerde handen viel, de Canadese troepen reden pas op 27 oktober 1944 het centrum binnen.'⁹

Bij St. Oedenrode, dat vijf weken eerder door de voorhoede van tanks was ‘bevrijd’, stond op 22 oktober een soldaat van een gestrand tankbataljon op wacht langs de route naar Arnhem. De nacht ervoor had een Duitse patrouille het kamp weten binnen te dringen en diverse soldaten in hun slaap gedood. De bewakers hadden daarom opdracht gekregen in paren op weg te gaan, rug tegen rug te lopen en geen laarzen te dragen.¹⁰ Het was een gevaarlijke situatie voor degenen die op wacht stonden, maar bovenal erg ontmoedigend voor de inwoners van St. Oedenrode, die zich geïsoleerd zagen op een frontlinie waarin maar geen beweging leek te komen.

Dat de invasie van Arnhem was mislukt en de Duitsers de monding van de Schelde stevig in handen hielden, had twee consequenties na Dolle Zondag. De eerste, voor de Nederlanders, was een lange wacht, met verscherpte Duitse controles en honger. In Brabant duurde dit nog een maand tot zes weken, maar ten noorden van de Maas had men nog zeven maanden voor de boeg onder gruwelijke winterse omstandigheden, met temperaturen ver onder het gemiddelde.

Het tweede gevolg was voor de geallieerde troepen, moegestreden in Normandië en bij de verovering van de havensteden langs het Kanaal. Een aantal legerleiders, onder wie veldmaarschalk Montgomery, had hen op het hart gedrukt dat de overwinning voor de kerst zou komen. Om elke stad en elk dorp moest echter verbeterd worden gevochten, de hele bittere winter lang en tot ver in de daaropvolgende lente.

Geen van die zware veldslagen is ooit zo beroemd geworden als de epische strijd om Arnhem. Maar de ervaring van één geplaagd bataljon in een van die gevechten illustreert hoe voorbarig Dolle Dinsdag en Dolle Zondag waren geweest. Dit bataljon beleefde namelijk zijn eigen Zwarte Vrijdag. De Canadese ‘Black Watch’ (het Royal Highland-regiment van Canada) was in Normandië vooruitgesneld door zijn reputatie als elitekorps. Een officier van een ander regiment beschreef de Black Watch als ‘een verdomd

goed regiment, uiterst efficiënt, alles volgens het boekje.’ Die reputatie maakte Black Watch meerdere keren waar, totdat het regiment op 25 juli 1944 naar een zeer lastig doelwit werd gestuurd: Fontenay in het Verrièresgebergte.

Tijdens de voorbereiding op de aanval werden kolonel S.S.T. Cantlie en twee compagniecommandanten geraakt door machinegeweren. De jongste commandant, majoor Philip Griffin, nam het commando over. Zijn brigadier gaf hem twee keuzes: doorzetten of de aanval afblazen, wetend dat het oponthoud het artillerieprogramma in de war had gestuurd en dat ze geen rugdekking van tanks hoefden te verwachten op de onbedekte hellingen die vol stonden met antitankafweergeschut. Hij koos ervoor om door te zetten.

Griffin en ruim driehonderd man beklommen de helling en werden vanuit alle richtingen onder vuur genomen. Mannen bleven vallen en de rangen werden steeds verder uitgedund. Uiteindelijk wisten Griffin en zestig anderen de helling te beklimmen. Ze verdwenen over de top. Ze werden later dood teruggevonden, vlak voor de vijandelijke linie. Slechts zestien man wisten ongedeerd terug te keren.¹¹

Dat was Normandië. Tegen de tijd dat het regiment in Nederland arriveerde was het weer aangevuld, dankzij de terugkeer van mannen die met verlof waren geweest en verse troepen uit Canada, maar het haalde nooit meer hetzelfde niveau als voor D-day. Ook andere eenheden hadden een zware tol betaald en aan slagkracht moeten inboeten.

Vrijdag de 13e zou voor de Black Watch een heuse Zwarte Vrijdag worden. Omdat de bevelhebbers hun aandacht elders hadden, werd van de Canadezen ten noorden van Antwerpen verwacht dat ze tientallen kleine slagen leverden zonder de benodigde ruggensteun en bevoorrading. Keer op keer vochten de Canadezen op hoop van zegen. De week ervoor had de Black Watch al 119 man verloren in één enkele veldslag en 81 in een andere. Hun gewoonlijke aantal lag net boven de 300 man.

Nu kregen ze het bevel om een vlak, modderig en onbeschermt terrein over te steken en een kruising van een hoge dijk en een spoorweg te veroveren. Omdat tanks niet door de zachte modder konden, moesten ze het alleen doen. Slecht zicht vormde een probleem voor de artillerie en belette steun vanuit de lucht. Het meest pijnlijke deel van de toch al zware tocht door de bietenvelden was een stuk land met dijken aan weerszijden waarop snel vurende machinegeweren waren geïnstalleerd en waar sluipschutters met geweren, mitrailleurs en handgranaten zaten ingegraven. Het was iedereen duidelijk dat dit een onmogelijke taak was, maar ondanks vurige protesten van de officieren van het bataljon bleef het bevel van hogerhand ongewijzigd.

Een van die jonge officieren, Alan Mills, schreef het volgende in een brief naar huis: ‘We namen positie in achter een dijk en marcheerden door het open veld. Toen we bijna bij ons doel waren, waren onze wapens oververhit en begonnen onze mannen een voor een te vallen. Sommigen wisten toch hun doel te bereiken, maar degenen die geraakt waren lagen zonder enige vorm van beschutting in dat open veld.’

Volgens een ander verslag ‘werden degenen die het doel hadden bereikt met de rug tegen een 7 meter hoge dijk gedwongen. Terwijl ze probeerden zich in te graven wierpen de Duitsers vanaf de andere kant van de dijk granaten naar hen. De meesten zijn vervolgens gevangengenomen, menigeen gewond door granaatscherven.’

Bataljoncommandant luitenant-kolonel Ritchie was zelf niet verantwoordelijk voor het strijdplan. Hij kon slechts onder protest bevelen opvolgen. Hij beschreef de gang van zaken als volgt: ‘Het hoofdkwartier had het niveau van de vijand totaal onderschat. We hadden geen idee dat Duitse paratroepen zo goed waren. Het was echt het neusje van de zalm waartegen we vochten. Ze treiterden ons zelfs door op te staan uit hun geulen en weer te verdwijnen zo gauw we hen onder schot namen. Als strijdplan was het nogal idioot. We kregen opdracht om vier posten te veroveren die tezamen

ruwweg een vierkant vormden met zijden van zo'n 900 meter. We trokken er bij zonsopgang op uit, gesteund door tanks die volledig waardeloos bleken. Het terrein had onder water gestaan en er hing een dichte mist. Al vanaf het begin lagen we zwaar onder vuur. Het was al een gevecht om bij de startlinie te komen!

Alle commandanten raakten gewond en de verbindingsofficier, die vanaf een hoger gelegen positie toekeek, gaf door dat 'onze manschappen worden uitgeroeid.'

Een van de commandanten, majoor William Ewing, herinnerde zich de strijd als volgt: 'Het aanvalsplan deugde van geen kanten. We moesten een kilometer open veld oversteken met alleen bieten om achter te schuilen. We moesten een sloot oversteken, maar daar konden we alleen overheen via aan smal bruggetje dat door de vijand vanuit verschillende richtingen onder schot werd gehouden. We konden geen kant op. We hadden het vreselijk zwaar te verduren. Ik had aanvankelijk een man of negentig in mijn compagnie en daarvan kwamen er maar vier ongeschonden terug... Je verliest al je cruciale manschappen, al je officieren, zelfs je korporaal sneuvelt.'

Tijdens de onvermijdelijke aftocht die avond maakten de bedreefde officiers die niet in actie waren gekomen de balans op: de een telde 145 doden, een ander 183. Dit is op zich al triest genoeg, maar wat vooral opviel was het hoge percentage dode en gevangengenomen soldaten in vergelijking met de gewonden: 57 procent was opgegeven (39 procent gesneuveld en 18 procent gevangen).¹² Bij een gemiddelde veldslag lag dat percentage een stuk lager. Ter vergelijking: bij de voornaamste acties rond Arnhem verloor de 1^e Airborne Division 13 procent van zijn manschappen, de 10^e en 11^e Parabataljons verloren 16 procent, en de 9^e Field Company RE, de zwaarst getroffen divisie, verloor 23 procent.

Zwarte Vrijdag was een typisch voorbeeld van de zogenaamde kleinere veldslagen: gevechten die veel eenheden moesten leveren om de flanken van de route naar Arnhem schoon te vegen. Al deze gevechten waren het gevolg van de falende strategie die voor Arn-

hem werd gevolgd en de foute beslissing om geen prioriteit te geven aan het vrijmaken van de vaarroute naar de Antwerpse haven. Al deze gevechten zijn in de overlevering overschaduwd door de epische slag om Arnhem, de ‘brug te ver’.